

קורות השואה - תקציר

אסתר פרבשטין
גנזך קידוש השם

כל הזכויות שמורות

שליבים בקורות השואה

מקובל להבחין בשלושה שליבים עיקריים בקורות השואה.

השליבים מציינים בו בזמן את מצבו של העם היהודי תחת השלטון הנאצי ובמקביל את אירועי מלחמת העולם השנייה באירופה.

התקופה הראשונה, בין טבת תרצ"ג (ינואר 1933) לאלול תרצ"ט (ספטמבר 1939), כוללת את האירועים מעלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, דרך סיפוח אוסטריה וצ'כוסלובקיה לגרמניה המורחבת (תרח"ץ, 1938) ועד לפרוץ מלה"ע השנייה. מבחינת היהודים, היא כוללת את מדיניות הנאצים כלפי יהודי גרמניה, ומאדר תרח"ץ (מרץ 1938) - גם כלפי יהודי אוסטריה.

בתקופה זו, בטרם החלה מלחמת העולם השנייה, עסק היטלר בחיזוקה של גרמניה מבחינות כלכלית וצבאית ועבר על ההגבלות שהטיל עליו חבר הלאומים לאחר מלחמת העולם הראשונה, מבלי שהעולם הגיב על כך. כדי להרגיע את היטלר דגלה בריטניה במדיניות של "פייסנות" כלפיו ולא הגיבה על החריגות מהחוק הבינלאומי ועל כיבוש אוסטריה. יתר על כן, במסגרת "הסכם מינכן" קיבל היטלר את חבל הסודטים מצ'כוסלובקיה.

התקופה השנייה, מאלול תרצ"ט (ספטמבר 1939) ועד כ"ו בסיון תש"א (21 ביוני 1941), כוללת את השנים הראשונות של מלחמת העולם השנייה, כיבוש פולין וארצות מערב אירופה. במחוזות הכיבוש הנהיגה גרמניה מדיניות של ריכוז היהודים וביזודם - במזרח אירופה באמצעות גטאות ובמערב בבידוד חברתי שהתבצע ע"י חוקי גזע.

בתקופה זו מצטרפות גם ארצות הברית וברית המועצות למלחמה נגד גרמניה, והקרבות: מידווי, אל-עלמיין וסטלינגרד מציינים את תחילת המפנה לטובתן של בעלות הברית. עם הפלישה החלו הנאצים ברצח הישיר של מיליוני יהודים בבורות המוות, ומאביב תש"ב (1942) - במחנות ההשמדה. בשנת תש"ד (1944), כשנה לפני תום המלחמה, נכבשה גם הונגריה, והופעל בה מנגנון הרצח באינטנסיביות רבה. לקראת סוף המלחמה הובלו שיירי מחנות הריכוז בצעדות מוות לגרמניה ולאוסטריה.

נעמוד בקצרה על שלושה נושאים הקשורים לתקופות אלו:

1. המדיניות הנאצית וההתרחשויות המלחמתיות בעקבותיה
2. המדיניות הנאצית כלפי היהודים, יעדיה והאמצעים בהם נקטה
3. התגובה היהודית

התקופה הראשונה: בין טבת תרצ"ג (ינואר 1933) לאלול תרצ"ט (ספטמבר 1939)

המדיניות הנאצית

עלייתו של היטלר לשלטון באה לאחר כחמש עשרה שנה של משברים כלכליים ופוליטיים בגרמניה, והתרחשה כאשר הוזמן על ידי הנשיא הינדנבורג להקים ממשלה לאחר שזכה בקולות רבים בבחירות, למרות שהמפלגה הנאצית לא היתה המפלגה הגדולה ביותר.

לעלייתו לשלטון קדמה תקופה של למעלה מעשור בה נוסדה והתעצמה המפלגה הנאצית והוקם גוף מפלגתי חצי צבאי - SA. בשנת תרפ"ד (1924), בעודו נתון במאסר, בעקבות ניסיון ההפיכה הכושל שהנהיג, כתב היטלר את ספרו "מיין קאמפף" (מלחמתי) הפורש את האידיאולוגיה הנאצית.

למדיניותו של היטלר כלפי העם הגרמני היו יעדים אחדים: להשיב לגרמניה את "הכבוד הלאומי" שאיבדה בהסכמי השלום של ורסאי, לאחר מלחמת העולם הראשונה, לאחד את העם הגרמני כולו תחת מדינה אחת, לספח טריטוריות נוספות לגרמניה לצורך "מרחב מחיה", להילחם באבטלה הקשה ולשקם את הצבא הגרמני. תפישתו הגזענית, כי הגזע הגרמני-הארי הוא גזע עליון העתיד לתת לעולם כיוון חדש, התבטאה בעיקר בהקמתם של גדודי SS שהיו לנושאי האידיאולוגיה ואחר כך - למבצעה.

מערכת החינוך, תנועות הנוער, הצבא והתעמולה - גויסו כולם ליעדים אלו. היטלר איחד את מנגנון המדינה עם מנגנון המפלגה, ובכך קיבל שליטה על כל המוסדות הממשלתיים ובעיקר על המשטרה ושירותי הביטחון. היידריך הועמד בראש משטרת הביטחון, ה-SD, והימלר - בראש ה-SS.

בשנים אלו הוגדל כוחו של הצבא הגרמני, מעבר להיקף שהותר לגרמניה בהסכמי השלום. היטלר לא התחשב בדעת המעצמות ובחוזה השלום גם כאשר נכנס לחבל הריין (תרצ"ו, 1936), בין גרמניה לצרפת, ובעיקר כאשר תבע את חבל הסודטים שהיה שייך לצ'כוסלובקיה. עוד קודם לכן באדר תרח"ץ (מרץ 1938) סיפח היטלר את אוסטריה לרייך הגרמני המאוחד, במה שכונה "האנשלוס".

העולם החופשי, שעדיין היה חבול מפצעי מלחמת העולם הראשונה, התייחס להיטלר בסלחנות ובפייסנות. לא היו תגובות משמעותיות על הפרת חוזה השלום, וכמובן לא - על מדיניותו כלפי היהודים.

שיאה של הפייסנות היה כאשר בשנת תרח"ץ (1938) דרש היטלר את חבל הסודטים ואיים במלחמת עולם. נצחון מדיניותו של היטלר בא לידי ביטוי בהסכם עם הבריטים והצרפתים, המכונה "הסכם מינכן" (אלול תרח"ץ, ספטמבר 1938). צ'מברלין, ראש ממשלת אנגליה, היה בראש אלו שסברו כי יש לתת לו את האזור כדי לפייס אותו ובכך למנוע מלחמה נוספת. כמו כן, סטלין, שליט ברית המועצות, נחשב לאוייב המערב יותר מאשר היטלר, ובהתעצמותו של היטלר ראו מעין מחסום מפני התפשטות הקומוניזם הסובייטי, שכן היטלר ראה בקומוניזם אויב אידיאולוגי ראשון במעלה. חודשים אחדים לאחר שקיבל את חבל הסודטים, פלש היטלר לצ'כוסלובקיה וסיפח אותה לגרמניה. גם על מעשה זה החרישו המעצמות.

המדיניות הנאצית כלפי יהודי גרמניה

בשנת תרצ"ג (1933) חיו בגרמניה כחצי מיליון יהודים. השנים תרצ"ג-תרצ"ט (1933-1939) מאופיינות במדיניות שנועדה לבודד את היהודים, לשלול את זכויותיהם ולהביא להגירתם מגרמניה.

האמצעים בהם השתמשו בשנים אלו היו:

א. תעמולה אנטישמית מסיבית. היטלר הציף את גרמניה בתעמולה אנטישמית, המאשימה את היהודים בכישלונה של גרמניה, בשוד העם הגרמני ובהשתלטות עליו. מדיניותו של היטלר היתה כי הם אינם חלק מהעם הגרמני, וכגזע נחות ומסוכן יש לדאוג לסילוקם מגרמניה. התעמולה הופצה בנאומים המוניים, בכרזות רחוב, בנאומים, בעיתונות, בקריקטורות, בסרטי תעמולה, בספרי ילדים, בטקס שריפת הספרים היהודיים (תרצ"ג, 1933) ועוד. מי שניצח על כך, היה שר התעמולה יוזף גבלס. התעמולה יצרה דהומוניזציה של היהודים והכשירה את הקרקע לשלבים הבאים.

ב. בידוד חברתי: יצירת חיץ בינם לחברה הגרמנית, למרות שיהודי גרמניה היו משולבים בכל תחומי החיים במדינה זו. הבידוד החברתי נעשה בעזרת התעמולה, אך גם בעזרת אירועים אחדים, שהבולט בהם היה יום החרם נגד הסחורות היהודיות בניסן תרצ"ג (אפריל 1933). הבידוד החברתי הושלם על ידי החקיקה.

ג. חקיקה אנטי יהודית: החקיקה נועדה לבנות חיץ חוקי, לשלול את זכויות האזרח של יהודי גרמניה ולהביא להשפלתם. בשנות השלושים נחקקה שרשרת חוקים הדרגתית.

היא החלה בחוקים הנוגעים לאריזציה - נישול יהודים מרכושם וממשרות חשובות, שלב אחרי שלב. בשנת תרצ"ה (1935) חוקקו חוקי נירנברג, המבטאים יותר מכל את העובדה שהיטלר הפך את האנטישמיות הגזענית לחוק. בוטלה אזרחותם של היהודים, נאסר עליהם לתת שירותים שונים (רפואיים, משפטיים וכו') לאזרחים ארים ונאסרו נישואין בין יהודים לארים. חוקי האריזציה המשיכו גם בשנים הבאות. יהודי גרמניה נותרו ללא הגנה חוקית, ללא מקורות פרנסה, ומחוץ למוסדות החינוך וההשכלה של המדינה.

שנת תרצ"ח (1938) היא שנת מפנה ביחסו של היטלר ליהודים ומעבר ממדיניות של חקיקה למדיניות של מעשי אלימות כלפי היהודים. שני אירועים עיקריים מציינים זאת:

האחד, גירושם של היהודים יוצאי פולין אל מעבר לגבול הפולני (גירוש זבונשין), בלא שהוסדרה קליטתם שם, בתנאים של סתיו מזרח אירופי. השני, הלילה שבין ט"ו-ט"ז בחשון תרצ"ט (9-10 בנובמבר), בו נשרפו מאות בתי כנסת ונאסרו במחנות ריכוז אלפי יהודים, הלילה הקרוי "ליל הבדולח".

התגובה היהודית

יהודי גרמניה, שנודעו כפטריוטים, לחמו בצבא הגרמני במלחמת העולם השנייה, העריצו את התרבות הגרמנית ותרמו לה רבות, מצאו עצמם מוקעים מחברה זו, ומחפשים פתרון לקיומם.

התגובה הרווחת ביותר לאורך השנים הללו הייתה הגירה. עד כסלו ת"ש (סוף 1939) עזבו את גרמניה

כרבע מיליון יהודים, כמאה אלף מתוכם, לאחר פוגרום "ליל הבדולח".

התגובה המקבילה הייתה התכנסות לתוך הקהילה היהודית וניסיון להשיג את המרב באמצעים שעמדו לרשותם. התרחבה פעילות הסעד היהודית, הורחבו מסגרות החינוך היהודיות והתעצמה הפעילות התרבותית, ניתן סיוע בהכשרה מקצועית ולימוד שפות לקראת הגירה. תופעה בולטת ומיוחדת היתה שיבה לזהות היהודית ולימוד המקורות היהודיים. זו היתה לא רק תוצאה של כורח המציאות, אלא של "גילוי מחדש" של היהדות כצורך פנימי. החיים היהודיים בגרמנים קמו לתחיה בשנים אלו, לאחר עשרות שנים של תהליכי התבוללות.

התקופה השנייה: בין אלול תרצ"ט (ספטמבר 1939) לסיין תש"א (יוני 1941)

המדיניות הנאצית

בי"ז באלול תרצ"ט (1 בספטמבר 1939) פלשו הגרמנים לפולין, ובכך נפתחה מלחמת העולם השנייה. לאחר כחודש של לחימה חדלה למעשה פולין להתקיים כישות מדינית ושטחה חולק בין גרמניה לבריה"מ, על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, שנחתם שבוע לפני פרוץ המלחמה.

בעקבות כך הכריזו בריטניה וצרפת מלחמה על גרמניה אך רק לאחר כחצי שנה הם הזיזו כוחות בפועל. באביב ת"ש (1940) פתחו הגרמנים בחזית מערבית ותוך פחות משלושה חודשים כבשו את רוב מערב אירופה היבשתית: דנמרק, נורבגיה, הולנד, לוקסמבורג, בלגיה וצרפת. צרפת חולקה לשניים - החלק הצפוני בשלטון צבאי גרמני והחלק הדרומי היה מדינת חסות צרפתית של גרמניה, בראשות המרשל פטן. בינתיים הצטרפו לגרמניה המדינות הבאות: איטליה, בולגריה, הונגריה ורומניה, במה שנודע כמדינות הציר. כשנה לאחר מכן בניסן תש"א (אפריל 1941) כבשו מדינות הציר את יוגוסלביה ויוון.

המדיניות הנאצית כלפי היהודים

המדיניות הנאצית כלפי היהודים בתקופה זו הייתה שונה ממקום למקום ועוצבה בעיקר על ידי המושלים הראשיים של אזורי הכיבוש השונים. עם זאת ניתן לחלק בין המדיניות כלפי היהודים בפולין למדיניות זו במערב אירופה.

בפולין החלה המדיניות האנטי יהודית עם הכיבוש הגרמני. בחודשים הראשונים היא התאפיינה בהתעללות פיזית, חטיפה לעבודות מזדמנות או ממושכות, איסור למכור עסקים ללא יהודים, איסור על התקהלות (כולל לצרכי תפילה בציבור), איסור נסיעה בתחבורה ציבורית וענידת סימן יהודי. בשטח המערבי של פולין "הוורטגאו", שסופח לרייך חויבו היהודים לענוד על הבגד טלאי צהוב. ואילו בשטח המרכזי של פולין "הגנרל גוברנמן" חויבו היהודים ללבוש שרוול עם סמל מגן דוד על הזרוע. לאחר מכן נחסמו חשבונות העובר ושב של היהודים, מה שהרע מאוד את מצבם הכלכלי.

במקביל לכך, החל תהליך איטי של גטואיזציה - ריכוז של כל היהודים לגטאות מצומצמים בשטחים

מסוימים בערים הגדולות, המיועדים ליהודים בלבד. הראשון הוקם בפיוטרקוב כבר אחרי הימים הנוראים של שנת ת"ש (אוקטובר 1939). בניסן ת"ש (מאי 1940) נסגר הגטו בלודז', שהיה הגטו השני בגודלו עם יותר ממאתיים מאלף תושבים. בנובמבר אותה שנה נסגר הגטו בוורשה בו עברו יותר מחצי מיליון יהודים. תהליך הגטואיזציה הואך רק בשנת תש"א (1941), בה הוקמו עשרות רבות של גטאות, ביניהם אלה של קרקוב ולובלין. חלק מהגטאות היו סגורים, כדוגמת גטו לודז', שהיה מנותק לחלוטין מהסביבה הלא יהודית וגטו ורשה שהוקף בחומה גבוהה ונאסרה ממנו היציאה ללא אישור מיוחד, וחלקם היו פתוחים, ברמות שונות של קשר עם הסביבה הלא יהודית. הגטאות הוקמו בדרך כלל בשכונות הצפופות והמוזנחות ביותר בערים. במקרים רבים שררו בהם צפיפות מחסור חמור במוצרי יסוד ותנאי תברואה ירודים.

עוד קודם לכן, בעקבות איגרת הבזק של היידריך מאלול תרצ"ט (ספטמבר 1939), הוקמו על ידי הגרמנים מועצות יהודיות (יוזנראט), שנועד להם התפקיד הקשה של העברת התכתיבים הגרמניים לציבור היהודי והנהגת הקהילות היהודיות באמצעים הדלים שעמדו לרשותם. בגטאות הגדולים החזיקו המועצות היהודיות משטרה יהודית לשמירה על הסדר. מועצות יהודיות הוקמו לאחר מכן גם בארצות הכבושות במערב אירופה, ולמעשה בכל שטחי הכיבוש הגרמני.

במערב אירופה לא הוקמו גטאות, אך בוצעו צעדים אחרים במסגרת המדיניות האנטי יהודית, כגון: סימון הבגד היהודי בטלאי צהוב, עוצר מלא בשעות החשכה, איסור נסיעה באופניים, איסור כניסה למקומות ציבוריים וצעדים כלכליים שונים.

התגובה היהודית

כבר בשבועות הראשונים של המלחמה ברחו כ-300,000 מיהודי פולין מזרחה אל מעבר לנהר הבוג, מאימת הגרמנים. לאחר מכן סגרו הסובייטים את הגבול והמעבר נעשה כמעט בלתי אפשרי. גם הגירה למדינות אחרות הייתה קשה ביותר עקב סגירת שערי מדינות העולם החופשי בפני פליטים יהודים.

היהודים ניסו אפוא להחזיק מעמד במצבם החדש והקשה. ארגוני עזרה יהודיים ובראשם הג'וינט שלחו סיוע כספי ליהודים בארצות הכיבוש הנאצי. באמצעותו ובאמצעות כספים שגבו היוזנרטים הוקמו מטבחים עממיים לרעבים, נפתחו בתי חולים יהודיים, וחודשה פעילותם של חלק ממוסדות הסעד. בגטאות הגדולים הוקמו מפעלים על ידי יזמים גרמניים אך הם לא יכלו לספק עבודה לרוב הגדול של היהודים. גם מספר היהודים שקיבלו היתר לעבודה מחוץ לגטו היה זעום. בחלק מהמקומות הייתה הברחת המזון לתוך הגטו תנאי הכרחי להישרדותם של יושבי הגטו, והיא נעשתה תוך סיכון עצמי גבוה ביותר גם על ידי ילדים בני עשר. השמירה על החיים נעשתה למטרה העליונה של היהודים בגטו, ונתפסה גם כצו דתי, "קידוש החיים", מושג שטבע בגטו הרב ניסנבוים.

ניסיון ההישרדות חרג מעבר לקיום הפיזי היומיומי. במקומות בהן התאפשר הדבר נפתחו מחדש מוסדות הלימוד השונים, ובמקומות בהם נאסר לפתוח בתי ספר התקיימו כיתות לימוד מחתרתיות, שכמובן לא יכלו להכיל את כל ילדי הקהילה. פעילות חינוכית אידיאולוגית התקיימה גם במסגרת

תנועות הנוער השונות שפעלו בקהילות היהודיות. למרות הקושי והסכנות, שמירת המצוות המשיכה להיות לא רק בחיים הפרטיים אלא גם בחיים הציבוריים, בייחוד בא הדבר לידי ביטוי תפילות בציבור ודרשות, שהמשיכו להתקיים אם בגלוי ואם בסתר. בכמה מקומות אף התקיימו פעילויות של תיעוד החיים היהודיים במצב החדש, אם ביוזמת היוזנראט, כמו בלודז', ואם ביוזמה מחתרתית, כמו ארכיון "עונג שבת", שהקים ד"ר עמנואל רינגלבלום בוורשה.

התקופה השלישית: בין סיון תש"א (יוני 1941) לאייר תש"ה (מאי 1945)

המדיניות הנאצית

בכ"ז בסיון תש"א (22 ביוני 1941) פלשו כוחות גרמניה לתוך שטחי ברה"מ, במה שכונה "מבצע ברברוסה". תוך כמה שבועות הם כבשו שטחים עצומים, ביניהם: גליציה המזרחית ומזרח פולין, הארצות הבלטיות, שטחים נרחבים מאוקראינה וביילורוסיה. בחורף שלאחר מכן נעצרה המתקפה הגרמנית, והצבא האדום החל במתקפת נגד. באדר תש"ג (פברואר 1943) נכנע הצבא הגרמני בסטלינגרד לאחר קרב ממושך ועקוב מדם, מה שסימן את ראשית המפלה הגרמנית בחזית המזרחית. מני אז החלו הסובייטים להשתלט על ארצות מזרח אירופה, ובשבת תש"ה (ינואר 1945) הגיעו כבר לגבול הגרמני.

בתש"א (1941) הצטרפו הגרמנים בפיקודו של רומל לכוחות האיטלקיים בחזית צפון אפריקה. הם כבשו את לוב ובקיץ תש"ב (1942) הגיעו לאל-עלמיין שבמצרים והתכוונו להמשיך לארץ ישראל. אולם הם נעצרו שם על ידי כוחות הצבא הבריטי בפיקודו של גנרל מונטגומרי. בכסלו תש"ג (נובמבר 1942) נכנסו הכוחות הגרמנים לתוניסיה ולאחר כיבוש של חצי שנה הם נסוגו משם מפני כוחות בעלות הברית.

באדר תש"ד (מרץ 1944) כבשו הגרמנים את הונגריה בעלת בריתם, מפני שחשבו לעבור לצד בעלות הברית. רק בחורף תש"ה (ראשית 1945) שוחררה הונגריה על ידי הסובייטים.

בסיון תש"ד (יוני 1944) פלשו נחתו בעלות הברית בחופי נורמנדי שבצרפת והחלו לשחרר את ארצות מערב אירופה. באוגוסט כבר שוחררה פריס. בתחילת אייר תש"ה (אפריל 1945) נפגשו כוחות בעלות הברית עם הצבא האדום בגרמניה ובכ"ה באייר תש"ה (8 במאי) נכנעה גרמניה והקיץ הקץ למלחמת העולם השנייה בחזית האירופית.

המדיניות הנאצית כלפי היהודים

כבר בשלבים הראשונים של מבצע ברברוסה בוצעו מעשי טבח בקבוצות של גברים יהודים. האחראים לכך היו עוצבות המבצע (אייזנצגרופה) שנועדו "לטפל" באוייבים האידיאולוגיים של גרמניה, קרי: קומוניסטים ויהודים. במקומות רבים, כמו בליטא, עודדו הגרמנים כוחות לאומניים מקומיים לטבוח ביהודים. ככל שהתקדם המבצע החריפו מעשי הרצח. באוגוסט כבר נכללו הנשים והילדים בין

קורבנות הרציחות. השיטה הייתה לקחת קבוצה גדולה של יהודים ליער בקרבת עיר המוצא שלהם, להכריח אותם לחפור שוחה גדולה ולאחר מכן להעמיד אותם בשורה על שפת השוחה ולירות בהם כך שיפלו פנימה. עד חורף תש"ב (סוף 1941) נרצחו באופן זה כמיליון יהודים.

למרות המספר הבלתי נתפס הזה הגיעו הגרמנים למסקנה ששיטת בורות הירי אינה יעילה דיה למטרת העל שלהם - חיסול העם היהודי. כתוצאה מכך הם הרחיבו את תכנית הרצח לכלל יהודי אירופה הנתונים תחת שליטתם והחלו בהקמתם של מחנות ההשמדה המבוססים על שיטת הרצח בגז. ניסיון קודם היה להם ברצח בגז, במסגרת מבצע האותנטיה, שבמהלכו נרצחו עשרות אלפי חולי נפש ונכים גרמנים בגז, בין השנים תרצ"ט-תש"א (1939-1941).

בב' בשבט תש"ב (20 בינואר 1942) התכנסה בוונזה שבברלין ועידה של פקידים בכירים במשטר הנאצי, בראשות היידריך, שמטרתה הייתה תיאום זרועות הבירוקרטיה השונות במבצע "הפיתרון הסופי" של היהודים באירופה. מנגנון הרצח הורכב ממנגנון הגירוש, שתפקידו היה להעביר את היהודים ממוקמות מושבם ל"מזרח" וממחנות ההשמדה עצמם. בראש מנגנון הגירוש, למעט בפולין, עמד אדולף אייכמן.

מחנה ההשמדה הראשון היה מחנה חלמנו, שהחל לפעול כבר בכסלו תש"ב (דצמבר 1941), ובו נרצחו יהודי הוורטגאו וגטו לודז'. החל מאדר תש"ב (מרץ 1942) החל המבצע לרצח יהודי הגנרל גוברנמן, במהלכו הוקמו שלושה מחנות השמדה: בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה. כשנה וחצי לאחר מכן, הוכרז איזור זה כ"יודנריין" (נקי מיהודים). במקביל, באייר תש"ב (מאי 1942) החל לפעול מחנה אושוויץ-בירקנאו שבשלזיה עילית כמחנה השמדה. במחנה זה, שפעל עד חורף תש"ה (סוף 1944), נרצחו כמיליון ורבע יהודים ממדינות רבות. באביב תש"ב (1942) נרצחו בו יהודים מסלובקיה, ולאחר מכן יהודים מצרפת, בלגיה, הולנד, גרמניה וצ'כיה. בקיץ תש"ג (1943) נרצחו במחנה יהודי סלונקי ושרידי גטאות פולין. באביב ובקיץ של שנת תש"ד (1944) נרצחו בו למעלה מ-400,000 יהודי הונגריה ואלפים מיהודי איטליה, איי יוון, סלובקיה ומאחרון הגטאות בפולין - גטו לודז'.

במחנות ההשמדה עצמם היו אסירים שנמצאו כשירים לעבודה והללו נשלחו למחנות עבודה ברחבי הרייך. התנאים במחנות הללו היו קשים ביותר ורבים לא החזיקו בהם מעמד זמן רב. לקראת סוף המלחמה, כשהגרמנים נסוגו אל תוך גרמניה, הם לקחו איתם את אסירי המחנות במה שנודע כ"צעדות המוות". מאות אלפי אסירים, רובם יהודים, הוצעדו מאות קילומטרים ברגל בקור מקפיא ללא מספיק מזון ומקום לינה סביר. רבים מהם לא צלחו את המסע. יותר מרבע מיליון אסירים מתו במהלך הצעדות הללו.

התגובה היהודית

בתקופה זו, כשחרב חדה הייתה מונחת על צווארם של יהודי אירופה, היו מספר גורמים הכרחיים שהשפיעו על תגובות היהודים. ראשית - הידיעה על הכוונות האמיתיות של הגרמנים. כל עוד לא נודע שיעד השילוחים הוא השמדה התקשו רבים להסתכן בעונשים החמורים שהוכרזו על מי שלא יתייבב לשילוחים במועדם. גם כשהתברר במקומות מסויימים יעד השילוחים, עדיין נותר מרחב תימרון צר ביותר, והוא היה תלוי במספר גורמים: אפשרויות המסתור, שנגזרו לא אחת מטיב הקשרים עם לא

יהודים ו/או מכמות הרכוש שנותר שהיה עשוי לשמש כאמצעי תשלום למסתירים; הקרבה ליער או לגבול מדינה בה המצב נוח יותר (כמו למשל שוויץ או הונגריה עד אדר תש"ד, מרץ 1944); מבנה המשפחה, היכולת לפצל אותה, התלות של ילדים קטנים בהורים ועוד. בסופו של דבר רוב היוזמות למסתור, החבאת ילדים במשפחות נוצריות, בריחה ליער או למדינה בה המצב נוח יותר, היו יוזמות של יחידים.

היו גם יוזמות הצלה גדולות יותר, כמו הניסיון לעצור את הגירושים מסלובקיה ולאחר מכן מכל אירופה על ידי שוחד. יוזמה זו, הייתה של קבוצת העבודה בסלובקיה בראשות הרב וייסמנדל. ניסיון נוסף, היה לשלוח דרכונים של מדינות זרות, בעיקר דרום-אמריקאיות ליהודים בארצות הכיבוש, מתוך תקווה שהגרמנים לא ירצו להסתכסך עם אותן מדינות. בהונגריה, לאחר הכיבוש הגרמני, גם התנהל משא ומתן להצלת יהודי המדינה תמורת משאיות וסחורות, וכן התרחשה הצלה רבתי בעזרת הקונסולים שהעניקו ויזות והגנה ליהודי בודפשט.

ניסיון נוסף היה להעביר מידע לארצות החופשיות על הרציחות ההמוניות. נסיונות כאלו נעשו כבר בתקופת האקציות הגדולות בגטאות בקיץ תש"ב (1942), אך הניסיון הידוע והמשמעותי ביותר ארע באביב תש"ד (1944). שני יהודים סלובקים שהצליחו לברוח מאושוויץ כתבו תזכיר מפורט על המתרחש במחנה. התזכיר הועבר לבעלות הברית, ומדינות ניטרליות כשוודיה ושווייץ. גם הרב וייסמנדל דרש במכתביו אל העולם החופשי להפציץ את מסילות הברזל המובילות למחנה ההשמדה אושוויץ-בירקנאו.

התגובה המפורסמת ביותר, שהייתה גם הנדירה ביותר, הייתה התקוממות מזויינת נגד הנאצים. על פי רוב היא התקיימה משהגיעו יהודים להבנה כי כלו כל הקיצים וכי אין עוד מה להפסיד. מרידות התקיימו בכמה גטאות כמו וילנה, ביאליסטוק וורשה והונהגו על ידי תנועות הנוער. בוורשה התקיים המרד המשמעותי ביותר, שנמשך כחודש ימים. הוא התחיל בערב פסח תש"ג, התאריך בו נקראו שארית יהודי ורשה להתייצב לככר המשלוחים. הרוב הגדול של יושבי הגטו לא נענה לקריאה והסתתר בבונקרים שהוכנו מראש. הגרמנים דיכאו את המרד רק אחרי ששרפו בשיטתיות רחובות שלמים על יושביהם. מרידות היו גם במחנות ההשמדה: טרבלינקה סוביבור ואושוויץ-בירקנאו, שם התמרדו עובדי הזונדר קומנדו (קברני הכפייה) והצליחו לפוצץ את אחת המשרפות.

בתום המלחמה נודעו התוצאות הנוראיות של השואה - ששה מיליון יהודים נרצחו על ידי הגרמנים ועוזריהם.

יהודים שהובלו למחנות הריכוז והמוות עמדו בנסיון הקשה של שמירת צלם האדם וצלם היהודי. עדויות רבות מתארות את העמידה היהודית בתנאים אלו, ואת קידוש שם השם בעת ההליכה לבורות ולתאי הגזים.

